

סוגיה ד: מצות ערבה (3): מצות ערבה במקדש, ומנהגי הושענות בימינו

רקע

משנתנו עוסקת בגדרי מצות ערבה במקדש, אבל רוב גדרי הדין נלמדו בסוגיות הקודמות, ויש ללקט אותם משם. לעיסוק בגדרי דין ערבה יש נפקא מינה למעשה במנהגי הושענות שאנו נוהגים כיום.

מקורות

א. מה. -מה: "מתני' מצות ערבה... אין להם אלא לב אחד לאביהם שבשמים"
ב. "אני והו"

רש"י ד"ה אני והו; תוס' ד"ה אני
ריטב"א ד"ה אני והוא הושיעה נא
פירוש המשנה לרמב"ם

ג. רי"ף כב. באלפס, "גמ' איתמר ר' יוחנן ור' יהושע בן לוי... אפי' עלה אחד בבד אחד"
ר"ן ד"ה ובגמרא, וכמה

רא"ש סי' א ד"ה גמ' איתמר רבי יוחנן, והגהות אושר"י
אור זרוע ח"ב סי' שטו אות ב

ד. רמב"ם הל' לולב פ"ז הל' כ-כג

ה. שו"ע סי' תרס ומשנה ברורה [בעיקר: ס"ק ז-ט]

סי' תרסד ומשנה ברורה [בעיקר: ס"ק א, ז, טו-יז, יט]

פירוש המשנה לרמב"ם

אני, משמותיו של הקב"ה, וכן הוא, כך כתבו מפרשי התלמוד. ואני אומר שהוא קורא ומתכוון למי שאמר אני אני הוא, שאותו הכתוב נאמר בנצחון ישראל ותשועתם, כאלו יאמר אתה האומר ראו עתה כי אני אני הוא הושיעה נא כמו שהבטחתנו. ויש מן הגאונים שאמר שענינו הו' מי שאני והוא בצרה הושיעה נא, וזה על דרך המליצה והוא אמרו יתרום ויתהדר עמו אנכי בצרה.

ריטב"א ד"ה אני והוא הושיעה נא

אני והוא הושיעה נא. פי' רש"י ז"ל שם בן ע"ב אותיות היוצאים משלשה פסוקים שבפרשת ויהי בשלח, ואינו נכון שאם כן היה לו לומר אני והו בלא אל"ף ובכל המשניות ישנות גם חדשות ובכל הספרים כתוב באל"ף, ובירושלמי פירשו שהענין כענין עמו אנכי בצרה שאף השכינה עמנו בגלות ותהיה עמנו בישועה וכמו שאמרו בירושלמי ממה שכתוב ולכה לישועתה לנו ואף כאן אנו אומרים לנו ולך הושיעה נא, ואני אומר והוא כדי לומר בלשון נסתר דרך כבוד כלפי מעלה, וכן עיקר.

אור זרוע ח"ב סי' שטו אות ב

[ב] מתני' מצות ערבה כיצד מקום היה למטה מירושלים ונקרא מוצא ויורדין לשם ומלקטין מורביות של ערבה פי' נטיעות ובאין וזוקפין אותן בציד המזבח וראשיהן כפופין ע"ג המזבח תקעו והריעו ותקעו בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת ואומר אנא ה' הושיעה נא אנא ה' הושיעה נא ר"י אומר אני והו' הושיעה נא אני והו' הושיעה נא ואותו היום. בשביעי. מקיפין את המזבח שבעה פעמים. תנא מקום קלניא הוה דלא יחייב כרגא למלכא ותנא דידן מ"ט קרי ליה מוצא משום דמפקא מכרגא דמלכא. ירושלמי אותו היום מקיפין את המזבח שבע פעמים א"ר חא זכר ליריחו. וכן מפורש ע"י דוד מלך ישראל ארחץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך ה' ארחץ בנקיון כפי במקח ולא בגול ואסובבה את מזבחך ה' כדתנינן בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת. אמר רב יוסף מאן לימא לן דערבה בנטילה דילמא בזקיפה. לא היו נוטלין אותה ביד אלא זוקפין אותה בצדי המזבח לחוד איתיביה אביי בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת ואותו היום מקיפין אותו ז' פעמים מדקתני פעם אחת ושבע פעמים ש"מ הקפה ברגל סביב המזבח הוא. איתמר ר' אלעזר אומר בלולב ר' שמואל בר כהן א"ר חנינא בערבה וכן א"ר אמר רבה בר אבוב בערבה א"ל ר' אבא לר' יצחק בריה דרבב"ח בר אוריא תא ואימא לך מילתא מעליית' דהוה אמר אבוב משמיה דר"א הא דתנן אותו היום מקיפין את המזבח שבע פעמים הכי אמר אבוב משמיה דר"א בלולב איתיביה לולב דוחה את השבת בתחילתו ביו"ט ראשון וערבה בסופו בשביעי פעם אחת חל שביעי של ערבה להיות [בשבת] והביאו במוט מורביות של ערבה מע"ש והניחום בעזרה הרגישו בהם תלמידי בייתוסי והם צדוקין ואינם מודים בערבה לפי שאינה מפורשת בתורה ונטלום וכבשום תחת האבנים ויודעים בהן בחכמים שלא יטלטלו (אחר) האבנים למחר הכירו בהן ע"ה. שלא היו בקיין באיסור טלטול והם היתה ידם עם הפרושים. ושטמום מתחת האבנים והביאום הכהנים וזקפום בצדי המזבח אבל ישראל לא היו נכנסין בין האולם ולמזבח. לפי שאין בייתוסיס מודים שחיבוט ערבה דוחה שבת והא חיבוט בנטילה הוא ומדקתני חיבוט ערבה מכלל דביד נוטלין אותה ומנענעין ומקיפין בה כהנים את המזבח ברגליהם תיובתא: א"ל אביי לרבא מ"ש לולב דעבדינן ליה שבעה זכר למקדש כדתנן בלולב הגזול ומ"ש ערבה דלא עבדינן שבעה זכר למקדש אלא יום אחד מיהא עבדינן כדאמר לקמן בר"א בר' צדוק והוא היה לאחר חורבן הבית א"ל הואיל ואדם יוצא ידי חובתו בערבה שבלולב א"ל ההוא משום לולב הוא דקעביד ליה וכי תימא דקא מגבה ליה והדר קא מגבה ליה והא מעשים בכל יום ולא קא עבדינן ליה הכי א"ר זביד משמיה דרבא לולב דאית ליה עיקר מן התורה בגבולין יום אחד עבדינן ליה זכר למקדש כל שבעה ערבה דלית לה עיקר מן התורה בגבולין אפילו יום אחד [לא] עבדינן לה זכר למקדש כל שבעה. פי' רבי' יהודה בר נתן ומהאי טעמא נפיק ליה דהיכא דליכא אתרוג ולולב לא מקיפין סביב הבימה פעם אחת בכל יום דאפי' היכא דאיכא לולב ואתרוג לא חייבו חכמים להקיף אלא שביעי של ערבה בלבד זכר למקדש ושבת יוכיח דאין לולב ניטל בו ולא מקיפין ור' נמי לא מצי למיקם (מהאי) [מאי] טעמא נהגו עמא לאקופי אפי' פעם אחת בכל יום אבל כמדומה לן מאן דאתחיל בהאי מנהגא סבירא ליה (דלולב) [בלולב] מקיפין ואליביה לא מקיפין היכא דליכא לולב ואע"ג דבלא"ה הלכתא נקיטין לעיל דאין מקיפין אלא בערבה ולא עבדינן אלא חד יומא זכר למקדש הואיל ונהגו עלמא לאקופי (לא) שבקי' להו דמנהג אבותינו תורה היא עכ"ל. וזו תשובת רש"י ושכתבת על היקף שבכל ימות החג שיש חולקין בדבר ואומרים שאין היקף בלא לולב ואני כבר נשאלתי על זאת והשיבותי כדברי האומר שיש היקף ושגיתי בה שדימיתי דכי אתותב רב יוסף מהא מתני' דחיבוט ערבה אכולה מילתא איתותב בין בהא דאמר ערבה לאו בנטילה בין במאי דאמר היקף אחת שבכל יום וז' של שביעי בלולב ושמעין דבערבה הוה ההיא היקף אלמא לא הוזכר לולב לענין היקף אלא ערבה ואמרי

רבנן דלא עבדינן ליה האידנא זכר למקדש לפיכך דמיתי שהיקף זה שאנו מקיפין בכל יום לאו חובה מוטל עלינו דהא לא בעינן זכר לערבה דאינו אלא מנהג בעלמא ולולב לא מחייבו ולא פוטרנו שהרי אין זכר לולב בהיקף. אבל עתה יישר כוחו של אחי ויוסיף אומץ שלמדתי מפולולו ויש לומר שלא על חנם הנהיגוהו הראשונים קסברי כי אתותב רב יוסף מהא מתנית' אהא דאמר ערבה בזקיפה ולא בנטילה איתותב ושמעי' מינה דבנטילה אבל מילתא אחריתי דאמר היקף דמתני' בלולב וכן א"ר אלעזר בדוכתיה קיימא והיקף נמי בלולב וכיון שהוטל עלינו חובה לעשות ללולב זכר למקדש שבעה הנהיגו להקיף בו כל שבעה זכר למקדש ואם אין לולב אין היקף וחזורני בי בראשונה שלמה בר' יצחק. התשובה ולשון רבי' יהודה בר נתן בהלכה למעשה שוין. אבל בסוגיא דשמעתין פליגי כי רבינו יהודה בר נתן סובר דלגמרי אתותב רב יוסף בכל דבריו כדעת הראשונה של רש"י. ותימה לי שעתה ישראל [נהגו] להקיף זכר למקדש והלא הקפה במקדש לא היתה כ"א ככהנים כדאמרי' ערבה בשביעי מ"ט דוחה את השבת א"ר יוחנן כדי לפרסמה שהיא מן התורה לפי שאינה מפורשת להדיא בתורה שבקן לה רווחי למידחי שבת חד יומא כדי לפרסמו שהוא מן התורה א"ה לולב נמי לידחי בשאר הימים במקדש כדי לפרסמו שהוא מן התורה כל שבעה דהא לא מיפרשא לולב בהדיא גזירה משום דרבה א"ה ערבה נמי נגזור ערבה שלוחי ב"ד מייתי לה לולב מסור לכל ופירש"י שלוחי ב"ד מייתו לה מע"ש ולמחרת אינה מצוה לכל אדם אלא כהנים מקיפים בה את המזבח ולקמן בברייתא דאיתותב מינה רב יוסף דקתני והביאום [הכהנים] וזקפום אבל ישראל לא היה נכנס בין אולם למזבח כדי לצאת בערבה שבלולב ופירש"י כהנים בעלי מומין אף הן דוחקין ונכנסין להקיף ברגליהן וערבה בידם ואי אפשר להקיף שלא יכנסו בין האולם ולמזבח וכל השנה אסורין ליכנס לשם כדאמרי' במסכת כלים פ"ק הא למדת שלא היו מקיפין כ"א הכהנים ולא ישראל א"כ עתה מ"ט מקיפין ישראל הלא הקפה שעתה אינה אלא זכר להקפת מזבח במקדש. ומצאתי סמך למנהגנו דאמר בירושלמי בשמעתין כיצד סדר הקפה כל ישראל גדולים וקטנים נוטלים את לולביהן בידיהן ימנית ואתרוגייהן בידיהן השמאלית ומקיפין הקפה אחת ואותו היום מקיפין שבע פעמים. הרי ראייה וסמך למנהגינו שהיתה הקפה בישראל וישראל היו מקיפין אבל קשי' לתלמוד דידן דמשמע שלא היו מקיפין כי אם כהנים ונראה בעיני דלא פליגי ירוש' וגמ' דידן אלא תרווייהו [ס"ל] שהיתה הקפה בישראל והיו ישראל נכנסין בין האולם ולמזבח ומקיפין והיא הראיה מרשב"ל דכהן בעל מום זר הוא לענין זה שאסור ליכנס כל השנה בין האולם ולמזבח עתה מות' בעבור מצות הקפ' והאי דנקט כהני' בעלי מומין משום שהם שנוין במסכת כלים שהן אסורין ליכנס שם כל השנה כולה ולאו דוקא נקט כהן בעל מום ותדע דה"ה הוה מצי למימר פרוצי ראש דאינהו נמי אסירי אלא לאו דוקא בעל מום וכן נמי לענין ישראל לאו דוקא נקט כהן אלא ה"ה [ישראל] והא דקתני בברייתא והביאום וזקפום יש לפר' והביאום כהנים וישראל' וזקפום והיינו נמי דשלוחי ב"ד מייתו לה מע"ש ולמחר היתה מצות הקפה גם בישראל ומ"מ הואיל ושלוחי ב"ד מתעסקים בה ליכא למגזר משום דרבה כן נ"ב אני המחבר. ומה שנהגו להוציא ס"ת מארון הקודש ולעמוד עמו ע"ג הבימה והעם מקיפין את ס"ת סביב הבימה מנהג זה מפורש בירושלמי דשמעתין דמסיק נוחא בזמן שיש מזבח ובזמן הזה חזן הכנסת עומד כמלאך האלקים וס"ת בזרועו והעם מקיפין אותו דוגמת מזבח.

הסבר הסוגיה

מצות ערבה כיצד... מלקטין... מורביות של ערבה ובאין וזוקפין אותן בצדי המזבח וראשיהן כפופין על גבי המזבח, תקעו והריעו ותקעו, בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת... ואותו היום מקיפין את המזבח שבע פעמים". [משנה מה]

המשנה אומרת שמקיימים מצות ערבה בזקיפת הערבות על גבי המזבח. מוסיפה המשנה שבכל יום מקיפים את המזבח פעם אחת, וביום השביעי מקיפים את המזבח שבע פעמים. הגמ' [מג:] דנה האם הקפת מזבח בערבה או בלולב. לפי הדעה שהקפת המזבח בערבה, המשנה כולה עוסקת במצות ערבה, והיא אומרת שלמצוה שני מרכיבים, זקיפת הערבות והקפת המזבח בערבות. לפי הדעה שהקפת המזבח בלולב, הקפת המזבח אינה דין בהלכות ערבה, אלא דין בחיוב "ושמחתם לפני ה' א-להיכם", וחיוב זה מתקיים גם על ידי הקפת המזבח.

הגמ' [מג:] גם דנה האם מקיימים מצות ערבה בזקיפת הערבות בלבד, או שבנוסף לזקיפה יש גם דין ליטול אותן. מוכיחה הגמ' מהחיוב להקיף את המזבח, שיש גם חיוב ליטול את הערבות. דוחה הגמ', שחיוב הקפת המזבח בלולב ולא בערבה. מוכיחה הגמ' מברייתא שיש גם חיוב ליטול ערבות. נחלקו הראשונים האם למסקנה שיש גם חיוב נטילת ערבות, האם מקיפים את המזבח בלולב או בערבה. הרמב"ם [הל' לולב פ"ז הכ"ג] פוסק שמקיפים את המזבח בלולבים, ודין זה אינו קשור למצות ערבה. האור זרוע [ח"ב סי' שטו] מביא מחלוקת ראשונים, רבינו יהודה בר נתן סובר שמקיפים את המזבח בערבה, וכך סבר רש"י, אבל רש"י חזר בו, והוא סובר כרמב"ם שמקיפים את המזבח בלולב [מפירושו של רש"י (מג: ד"ה והביאום הכהנים וזקפום) לסוגיה משמע כסברא הראשונה של].

הרמב"ם [הל' לולב פ"ז הל' כא-כב] פוסק: "כיצד היתה מצותה, בכל יום ויום משבעת הימים היו מביאין מורביות של ערבה וזוקפין אותן על צדדי המזבח וראשיהן כפופין על גבי המזבח... ובאין העם ולוקחין ממנה ונוטלין אותה". הרמב"ם סובר שבהתחלה זוקפים את הערבות על גבי המזבח, ואחר כך באים העם לוקחים את הערבה מעל גבי המזבח ונוטלים אותה. רש"י [מג: ד"ה והביאום הכהנים וזקפום] סובר שהסדר הפוך, תחילה נוטלים את הערבה ומנענעים אותה, ואחר כך זוקפים אותה על גבי המזבח.

מסביר הגרי"ד סולוביצ'יק [הורי קדם סי' קמב] שלדעת רש"י הזקיפה על גבי המזבח היא בכלל מצות ערבה, ולכן נוטלים את הערבה, שזו עיקר המצוה, ואחר כך זוקפים אותה על גבי מזבח, שזו גמר המצוה. הרמב"ם סובר שהזקיפה אינה חלק ממצות ערבה, אלא המצוה ליטול ערבה של מקדש, ושם ערבה של מקדש הוא רק על ידי זקיפת הערבה על גבי המזבח. לפיכך תחילה יש לזקוף את הערבה על גבי המזבח, ואחרי שיש לערבה שם של ערבה של מקדש, ניתן ליטול אותה לקיים את מצות ערבה.

הרמב"ם [הל' לולב פ"ז הכ"ג] פוסק: "בכל יום ויום היו מקיפין את המזבח בלולביהן בידיהן פעם אחת ואומרים אנה ה' הושיעה נא... וביום השביעי מקיפין את המזבח שבע פעמים, וכבר נהגו ישראל בכל המקומות להניח תיבה באמצע בית הכנסת ומקיפין אותה בכל יום כדרך שהיו מקיפין את המזבח זכר למקדש". הרמב"ם סובר שהקפת המזבח אינה קשורה למצות ערבה, ולכן בזמננו מקיפים את התיבה בלולב, ומקיפים בכל הימים [עין ר"ן כב. באלפס ד"ה ובגמרא]. רש"י [באור זרוע שם] סובר כרמב"ם, ולכן הוא פוסק שאדם שאין לו לולב אינו מקיף, שאין מצוה להקיף ללא לולב.

האור זרוע [שם] מביא את שיטת רבינו יהודה בר נתן, שהקפה בערבה, ולכן בזמננו יש להקיף ביום השביעי בלבד, שרק בו נוטלים ערבה.

האורחות חיים [הל' לולב סי' ל] מביא יש אומרים שמקיפים אף ללא לולב. לדעתו מצות הקפה בערבה, בזמננו שערבה ניטלת ביום השביעי בלבד, המנהג להקיף בלבד, ואין צריך אף לולב.

סיכום

מצות ערבה כוללת נטילה, זקיפה, והקפה. זקיפת הערבה על גבי המזבח מפורשת במשנה. בנטילה הסתפקו האמוראים האם היא חלק ממצות ערבה, והגמ' מכריעה שמצות ערבה בנטילה. בהקפה נחלקו הראשונים, האם ההקפה המוזכרת במשנה היא הקפה בערבה, והיא חלק מהמצוה, או שמקיפים בלולב, ואין להקפה זו קשר למצות ערבה. נחלקו הראשונים בסדר המצוות. רש"י סובר שנוטלים ואחר כך זוקפים, והרמב"ם סובר שזוקפים ואחר כך נוטלים.

נחלקו הראשונים האם מצות ערבה מוטלת על היחיד או על הציבור. לדעת רש"י והריטב"א המצוה מוטלת על הציבור, ולדעת הרמב"ם והר"ן המצוה מוטלת על היחידים.

הלכה

השו"ע [סי' תרס סע' א-ב] פוסק שכיום נוהגים להעלות ספר תורה על הבימה ולהקיפה פעם אחת בכל יום וביום השביעי שבע פעמים. הוא פוסק שאף מי שאין לו לולב מקיף, והרמ"א חולק, ולדעתו מי שאין לו לולב אינו מקיף, וגם בשבת שאין לולב אין מקיפים.

השו"ע [סעיף ג] מביא יש מי שאומר שאף ביום השביעי מקיפים בלולב ולא בערבה, והוא פוסק שלא נהגו כן, אלא מקיפים גם בלולב וגם בערבה. מסביר המשנה ברורה [סקט"ו] שהמנהג להקיף גם בלולב וגם בערבה כדי לצאת ידי שתי השיטות בהקפת המזבח. הרמ"א [סע' ז] פוסק שיותר טוב שלא ליטול ערבה עם הלולב.

השו"ע [סע' ד] פוסק שחובטים את הערבות על קרקע או על כלי פעמיים או שלוש. הרמ"א פוסק שהמנהג גם לנענע, כדי לצאת ידי שיטת רש"י, וגם לחבוט כדי לצאת ידי שיטת הרמב"ם.